

Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu Adlı Eserinde İstîşâd Metodu

Doktora Öğrencisi, Mucahit Ekinci | Orcid 0000-0003-0210-0403 | mucahitthoca@hotmail.com
Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belâgatı, Bursa, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03tg3eb07>

Öz

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923), Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu adlı eserinde kullandığı istîşâd yöntemi, bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda yaşamış olan Zeccâc, Arap dilinin önde gelen âlimlerinden biridir. Arap dili alanında muhtelif eserler telif eden Zeccâc, en önemli eseri sayılan Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu adlı tefsirini yaklaşık on altı yıl kadar süren uzun bir zaman diliminde yazmıştır. Müellif, söz konusu eserinde âyetleri dil ve belâgat açısından incelemiş, ayrıca kelime yapısı ve nahiv kurallarıyla ilgili açıklamalara yer vermiştir. Zeccâc'ın, yapmış olduğu tahlil ve değerlendirmelerde Kur'ân âyetlerinden, kırâatlerden, hadislerden, şiiirlerden ve Arap lehçelerinden istîşâdda bulunduğu görülmektedir. Kur'ân âyetleri, Zeccâc'ın adı geçen eserinde kullandığı istîşâdlar arasında en başta gelmektedir. İkinci sırada şiiirlere başvuran Zeccâc, eserinde beş yüze yakın şiiirle istîşâd etmektedir. Bu çalışmada Zeccâc'ın hayatına, Me'âni'l-Kur'ân adlı tefsirine ve bu eserin özelliklerine kısaca temas edilmektedir. Daha sonra istîşâd kavramı, Arap dilinde istîşâdın yeri ve önemi incelenmektedir. Son olarak Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân adlı eserinde kullandığı istîşâd metodu örneklerle değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili, Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, İstîşâd, Şiiir

Atıf Bilgisi

Ekinci, Mucahit, "Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu Adlı Eserinde İstîşâd Metodu". *Marifetname* 9/2 (Aralık 2022), 467-492

DOI: 10.47425/marifetname.vi.1140329

Geliş Tarihi	06.07.2022
Kabul Tarihi	18.09.2022
Yayın Tarihi	31.12.2022
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışma Hasan Taşdelen danışmanlığında devam etmekte olan "Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu Adlı Eserinin Filolojik Açından İncelenmesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mucahit Ekinci).
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Method of Attestation (Istishhād) in al-Zajjāj's Work Entitled Ma'ānī al-Qur'ān wa I'rābuh

PhD Candidate, Mucahit Ekinci | 0000-0003-0210-0403 | mucahithoca@hotmail.com

Uludağ University, Social Sciences Institute, Basic Islamic Sciences, Arabic Language and Literature, Bursa,
Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03tg3eb07>

Abstract

The subject of this article is the istishhād method used by Abū Ishāq al-Zajjāj (d. 311/923) in his work called Ma'ānī al-Qur'ān wa i'rābuh. Zajjāj, who lived in the third and fourth centuries of the Islamic calendar, is one of the leading scholars of the Arabic language. Zajjāj, who wrote various works in the field of Arabic language, wrote his most important work in the field of tafsir named Ma'ānī al-Qur'ān wa i'rābuh, in a long period of about sixteen years. In this work, Zajjāj examined the verses in terms of language and rhetoric, and also included explanations about word structure and syntax rules. In his analyzes and evaluations, it is seen that Zajjāj made istishhād from verses of the Qur'an, Qur'anic recitation, hadiths, poems and Arabic dialects. The verses of the Qur'an are at the forefront of the istishhāds used by Zajjāj in his mentioned work. Zajjāj, who applied to poems in the second place, made istishhād with nearly five hundred poems in his work. In the present study, Zajjāj's life story, his tafsir named Ma'ānī al-Qur'ān and the characteristics of the work are briefly mentioned. Following this, the concept of istishhād, the place and importance of istishhād in Arabic language are examined. Finally, the istishhād method used by Zajjāj in his work named Ma'ānī al-Qur'ān has been tried to be explained with some examples.

Keywords

Arabic Language, Zajjāj, Ma'ānī al-Qur'ān, Attestation (Istishhād), Poetry

Citation

Ekinci, Mucahit, "The Method of Attestation (Istishhād) in al-Zajjāj's Work Entitled Ma'ānī al-Qur'ān wa I'rābuh". *Marifetname* 9/2 (December 2022), 467-492
DOI: 10.47425/marifetname.vi.1140329

Date of Submission	06.07.2022
Date of Acceptance	18.09.2022
Date of Publication	31.12.2022
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Philological Perspective on the Work of Abu-Ishāk ez-Zeccāc Me'ānī'l-Qur'ān and I'rābuh", supervised by Hasan Taşdelen (Ph.D. Thesis in Progress).
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Zeccâc'ın (öl. 311/923) en önemli eserlerinden biri sayılan Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu adlı eserindeki temel hedefi, Kur'ân'ı dil kuralları yönünden açıklamaktır. Bununla birlikte tefsir rivâyetlerine, nüzül sebebine, kelâmî ve fikhî görüşlere ikinci derecede değinmiştir. Bu yönüyle eser, tefsir, dilbilim ve gramer konuları bakımından oldukça zengin olduğu söylenebilir. Zeccâc'ın eserinde dikkat çeken hususlardan biri dil olgusudur. Onun eserinde Arap dilinin kurallarına ve kullanım özelliklerine önem vermesinin nedenlerinden biri Kur'ân-ı Kerim'in Arap dili ile indirilmiş olmasıdır. Kur'ân-ı Kerim'in tam olarak anlaşılabilmesi için Arap dilinin gramer kurallarına iyi bir şekilde vakıf olmak gerekir. Bu düşünceye sahip olan Zeccâc, tefsirinde âyetleri tahlil ederken âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için dil kurallarına dair bazen ayrıntılı bilgiler sunmuş, kendisinden önceki dilcilerin görüşlerini aktarmış ve son olarak kendi tercihini belirtmiştir. Bu bağlamda dile ait konularda kendi görüşünü desteklemek amacıyla istişhād yöntemini etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu makalede Zeccâc'ın dil konularına dair eserinde Kur'ân, kırâat, hadis, şiir ve lehçelerle yapmış olduğu istişhâdlarda kullandığı yöntemi örnekler üzerinden aktarılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

1. Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Me'âni'l-Kur'ân'ı

Bazı biyografik eserlerde tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriy b. Sehl olarak zikredilirken diğer bazı eserlerde ise dedesine nispetle Ebû İshâk İbrâhîm b. Seriy b. Sehl olarak zikredilmiştir.¹

¹ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî vd. (Haydârâbâd: Meclisu Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1962), 66/273; Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 183; Nebîl Ebû 'Ameşe, "İbrâhîm b. es-

Erken yaşlarda cam işleriyle uğraştığından kendisine ez-Zeccâc lakabı verilmiştir.² Nahiv ilmiyle daha fazla uğraştığı için “en-Nahvî” lakabıyla da anılmıştır.³ 230/844 veya 241/855 yılında Bağdat'ta doğduğuna dair iki farklı rivâyet bulunmaktadır.⁴

Kûfe ekolünün öncülerinden sayılan Sa'leb'in (öl. 291/904) derslerine katılarak Kûfe ekolünün öğretilerine vakıf olmuştur. Daha sonra Basra ekolünün öncülerinden olan el-Müberred'in (öl. 286/900) ders halkasında bulunarak kısa zamanda gramer ve dil alanında meşhur olmuştur.⁵ Zeccâc, ilim tedrisatında kısa sürede büyük çabalar sarf ederek hocası Müberred'in güvenini kazandıktan sonra onun yakın bir öğrencisi ve dostu olmuştur.⁶

Biyografik eserlerin bazısında Zeccâc'ın ölüm tarihi için 310⁷, 312⁸ ve 316⁹ yılları olarak farklı tarihler zikredilmiştir. Ancak tabakât kitaplarının çoğunda onun 311/923¹⁰ yılında Bağdat'ta vefat ettiği belirtilmiştir.

Zeccâc, tefsir, nahiv, lügat ve şiir alanlarında olmak üzere birçok eser yazmıştır. Elinizdeki çalışmada inceleme konusu olan ve Zeccâc'ın en

Sırfî ez-Zeccâc”, *el-Mevsûatu'l-Arabîyye* (Dımaşk: y.y., 2004), 10/264.

² Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebubekir İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbâs (Beirut: Dâru Sâdir, 1978), 1/49.

³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/49.

⁴ Şihâbüddin Ebü Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsan Abbâs (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1/60.

⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2682; Ebü 'Ameşe, “İbrâhim b. es-Sırfî ez-Zeccâc”, 264; Emrullah İşler, “Zeccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/49-50.

⁷ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 85.

⁸ Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî el-Me'arrî, *Târihü'l-'Ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn ve'ğayrihim*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulvî (Kahire: Hicr, 1992), 40.

⁹ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts), 1/112; Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 14/360.

¹⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1/52; Abdurrahmân b. Ebubekir Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'n-nahviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beirut: y.y., ts), 1/413.

önemli eserlerinden biri sayılan *Me'ānī'l-Kur'ān*'ın, icmali tefsir türünün bir örneği olduğu belirtilmiştir.¹¹ Zerkeşî (öl. 794/1392) *el-Burhân* adlı eserinde bazı *Me'ānī'l-Kur'ān* müelliflerine değindikten sonra Zeccâc'ın *Me'ānī'l-Kur'ān*'ı hakkında övgüde bulunarak onun bir benzerinin daha telif edilmediğini ifade etmiştir.¹² Zeccâc, kitabının girişinde bu eserin adı *İ'rābu'l-Kur'ān ve me'ānîh* olarak zikretmiş olmasına rağmen *Me'ānī'l-Kur'ān ve i'rābuh* adıyla meşhur olmuştur.¹³ Adı geçen eserin telifi için yaklaşık 16 yıl kadar uzun bir zaman ayıran Zeccâc, hicrî 285 yılında yazmaya başladığı bu eserini hicrî 301'de tamamlamıştır.¹⁴

Zeccâc'ın eserindeki temel hedefi, Kur'ân'ı dil kuralları yönünden açıklamaktır. Bununla birlikte tefsir rivâyetleri, âyetlerin nüzûl sebebi, kelâmî ve fikhî konuları da eserinde zikretmiştir. Fakat Zeccâc eserinde bu tür nakilleri, kendisinden önce yazılan diğer filolojik tefsirlere oranla daha fazla kullanmıştır. Bu açıdan eser, gerek tefsir, gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen en zengin eserlerden biridir.¹⁵ Zeccâc, *Me'ānī'l-Kur'ān* adlı eserinde kendinden önce bu minvalde yazılan eserlerin birçoğundan faydalanmıştır.¹⁶ Eseri farklı kılan özelliklerden biri de müellifin hemen hemen her âyeti ele alarak

¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'ānī'l-Kur'ān*, thk. M. Ali en-Neccâr - A. Yusuf Necati (Beirut: y.y., 1980), 1/11.

¹² Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ān*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dârü't-Türâs, 1984), 2/147.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hâtîb el-Bağdâdî, *Târihu medineti's-Selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 6/614.

¹⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi no. 247 dâhil olmak üzere değişik ülkelere ait kütüphanelerde eserin el yazma nüshaları mevcuttur. Eser beş cilt halinde Abdülcelil Abduh Şelebî tarafından tahkik edilerek, ilk kez 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır. bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'ānī'l-Kur'ān ve İ'rābuh*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004), 1/32.

¹⁵ Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: ez-Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009), 313.

¹⁶ Ali Eroğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Me'ānī'l-Kur'ān Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri", *EKEV Akademi Dergisi* 6/10 (K 2002), 50.

açıklamada bulunmasıdır.¹⁷

Daha önce belirtildiği gibi Zeccâc'ın eserindeki asıl hedefi Kur'ân'ı dil kuralları yönünden açıklamaktır. Bu sebeple bir âyeti tefsir ederken genellikle ilk önce âyetteki bazı kelimeleri seçerek bu kelimelerin istikakına değinir, seçtiği bir kelimenin kökünü ve sözlük anlamını zikreder, daha sonra bu kelimeyle bazı harflerinde veya tümünde ortak olan kelimeleri de aktarır bunların ortak olan asıllarını zikreder. Kendi görüşünü desteklemek adına şiir ve nesir şâhidlerden faydalanır. Daha sonra âyette geçen diğer bazı kelimelerin gramer tahlilini yaparak bu konuda dilcilerin de görüşlerine müracaat ederek bazılarını tenkide tabi tutar bazılarını muvafakat eder.¹⁸

Hicrî dördüncü asırdan itibaren me'ânî, tefsîr, lügat ve gramer gibi alanlarda telif edilen birçok eserde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ındaki görüşlerinin etkisini görmek mümkündür. Günümüzde bu eseri ele alan birçok akademik çalışma yapılmıştır.

2. Arap Dilinde İstîşhâd

İstîşhâd kelimesi ş-h-d kökünden türemiş olup sözlükte “birini şahit göstermek, bir kimsenin şâhitliğini istemek” anlamlarına gelmektedir.¹⁹ Terim anlamı ise “bir ifadenin anlam, lafız ve kullanım doğruluğunu ispatlamak amacıyla âyet ve güvenilir Arap sözlerinden örnek getirmektir.”²⁰ Bu amaç için zikredilen örneğe şâhid denir. İstîşhâd ilk

¹⁷ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 190.

¹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/32-33.

¹⁹ Cemâlüddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Ebi'l-Kasım b. Hubkate el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullâh Ali el-Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts), 2/374.

²⁰ Azize Fevâl Bâbestî, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'n-nahvi'l-'arabi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 561; Muhammed Ali et-Tehanevî, *Mevsuatü keşşafî istilahati'l-funun ve'l-ulum*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşîrîn, 1996), 1/1002; Muhammed Nacî Hüseyin Dirâğma, *el-Hayatu'l-ictimaiyye ve eseruhâ fi emsileti'n-nuhât ve şevâhidihim fi 'usûri'l-ihîcâc* (Filistin: en-Necâhu'l-Vataniyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 6.

olarak sahabe döneminde, Kur'ân'da bulunan garip kelimeleri açıklama amacıyla yapılmıştır. Abdullah b. Abbas (öl. 68/687), Kur'ân'da zikredilen herhangi bir kelimenin anlaşılmasında durumunda şiire başvurulması gerektiğini, zira şiirin Arap divanı olduğunu ifade ederek şiirle istishād etmiştir.²¹ İbn Abbās ile başlayan şiirle istishād usûlü, tefsir tarihinde kaleme alınan çok sayıda tefsirde takip edilmiştir. Bu türde kaleme alınan tefsirler genellikle “filolojik tefsir” kategorisinde değerlendirilmektedir.

Sözyle istishād edilen kimsede güvenilir olma şartı aranmadığından Müslüman olmayan bireylerin, akılsızların ve çocukların sözleriyle de istishād kabul edilmiştir.²² Birden fazla rivâyeti bulunan şahitle vezin veya kafiye nedeniyle yapılmış değişikliklerle istishād caiz görülmüştür. Uydurma olması ya da sözüne güvenilmeyen birine ait olma ihtimalinden dolayı söyleyeni bilinmeyen sözle istishād edilmemiştir. İ'rabı ve anlamı kesin olarak anlaşılmayan, ihtimal taşıyan sözlerin şahid olarak zikredilmesi kabul edilmemiştir.²³

Bazen “şâhid” kavramı yerine “misal” kavramı kullanılmaktadır. Ancak misal ile şâhid aynı anlamda olmayıp aralarında fark bulunmaktadır. Şöyle ki; şâhidin bir dil bilgisi kuralının, bir sözün veya anlamın doğruluğunu ispatlamak için âyet veya güvenilir Arap kelâmı olması gerekirken, “misal”de böyle bir şart bulunmamaktadır. Zira misal sadece konuyu açıklamak veya konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için getirilen bir örnektir.²⁴ Bu girizgâhtan sonra istishād edilebilen

²¹ Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî, *İdâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ fi Kitâbillahi 'azze ve celle*, thk. Muhammed Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Mecme'u Luğati'l 'Arabiyye, 1971), 101.

²² Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, thk. M. Ahmed Câdel Mevlâ vd. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts), 1/138-144.

²³ İsmail Durmuş, “İstishād”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/397.

²⁴ Mesud b. Ömer b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Said el-Ğazi et-Teftâzânî, *Kitabu'l-Mutavval* (İran: Mektebetü ed-Daverî, ts), 10-11; Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl Kaynağı* (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 30-31.

metinler, şiir ve nesir olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

2.1. Şiir

Şiir kelimesi sözlükte “bilmek, anlamak, fetanet sahibi olmak” gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁵ İstilahta ise “duygu ve düşünce ürünü kafiyeli ve vezinli sözler olarak” tanımlanmıştır.²⁶ Araplar için şiir son derece önemli bir konuma sahiptir. Edebi metinlerinde yaygın olarak kullanılan “Şiir Arapların divanıdır” sözü, şiirin Araplar için ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Araplar şiir sayesinde soy bilgisini, şan-şereflerini ve yaşadıkları olayları koruyabilmişlerdir. Arap dilcileri de istişhâdlarında şiire büyük önem vermişlerdir. Fakat bütün şiirlerle de istişhâd etmemişlerdir. Şiirle istişhâd için birtakım şartlar koyup zamansal bir sınırlamaya gitmişlerdir.²⁷ Klasik dilciler, şairleri yaşadıkları çağlara göre tabakalara ayırmışlardır. Dolayısıyla istişhâd edilebilmesi açısından şiiri dört kategoride değerlendirmişlerdir.

2.1.1. Câhiliye Dönemi Şiiri

İslam öncesi döneme cahiliye dönemi, bu dönemde yaşamış şairlere de Câhiliye şairleri (Câhiliyun) denmektedir. Câhiliye şairleri atalarından almış oldukları dil mirasını, salıkaya (meleke) uygun olarak hatasız konuşup korumuşlardır. İmruülkays (öl. 545 m.) ve el-A'şa (öl. 629 m.) Câhiliye dönemi şairlerindendir. Bu dönemin şiirleriyle istişhâd edilebileceği hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Ancak bu dönemde yaşadığı halde, yabancılarla görüşme ihtimalinden dolayı ‘Adi b. Zeyd (öl. 604 m.) ve Ümeyye b. Ebi’s- Salt (öl. 630 m.) gibi Câhiliye

²⁵ Abdurrahmân b. Ebübekir Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esasu'l-belağa*, thk. Mezid Na'im Şevkî el-Ma'arrî (Beyrut: Mektebetü Lubnan Naşirün, 1998), 422.

²⁶ Cebbür Abdunnür, *el-Mu'cemu'l-edebi* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1979), 148; Samir Ömer Kamil, *Muhtaratu'l-Edeb min Kelami'l-Arab ligayri'n-natikine bi'l-Arabiyye* (Konya: Tekin Kitabevi, 2020), 11.

²⁷ Mahmud Muhammed el-Amudî, “Mevkifu'd-Demâmeynî mine'l-istişhâd bişi'ri'l-muvelledin”, *el-Mecelletu'l-İslâmiyye li'l-buhûsi'l-İnsaniyye* 12/2 (2004), 534.

şairlerinden sayılmayan ve şiirleriyle istiṣhād edilemeyeceği belirtilmiş olan şairler de bulunmaktadır.²⁸ Fakat kaynaklardaki bu kayıtlara rağmen, Sîbeveyhi (öl. 180/796), İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve İbn Dürüsteveyh (öl. 347/958) gibi dilcilerin mezkûr şairlerin şiirleriyle istiṣhād etmiş oldukları görülmektedir.²⁹

2.1.2. Muhadram Şiiri

Câhiliye döneminde ve de İslamî dönemde yaşamış olup her iki dönemde de şiir inşâd eden şairler muhadramûn ismiyle anılmışlardır. Kâ'b b. Züheyr (öl. 24/645) ve Hassan b. Sâbit (öl. 54/674) bu dönemin şairlerindedir. Bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemin de şiirleriyle istiṣhād edilmesi ittifâken kabul edilmiştir.³⁰ Lebid b. Rebia (öl. 41/661) gibi Câhiliye döneminde şiir inşâd edip İslamî dönemde şiir inşâd etmeyen şairler bu gruptan sayılmamıştır.³¹

2.1.3. İslamî Dönem Şiiri

İslam'ın ilk döneminde yaşayan şairlere, İslam dönemi şairleri (İslamiyyûn) denilmiştir. et-Tırimmâh (öl. 105/723), Cerîr (öl. 110/728), Ferzadk (öl. 110/728), Zü'r-Rumme (öl. 117/735) ve Kumeyt (öl. 126/744) bu dönemin şairlerindedir. Ferzadk, Zü'r-Rumme ve Kumeyt gibi şairler lahn yapmış olmalarından ötürü bazı dilciler tarafından tenkit edilmiştir.³² İslam'ın ilk döneminden sonra Arap dilinde bozulmalar başladığından, bu dönemin şiirleriyle istiṣhādın caiz olanını, caiz olmayandan ayırmak için zamansal bir sınırlama yapılmıştır.

Asma'î, İbn Herme'nin (öl. 150/767) şiirleriyle istiṣhād edilebilen

²⁸ Abdülkadir b. Ömer el-Bağdadî, *Hizânetu'l-edebe ve lubbu lubâbi lisâni'l-'arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1997), 1/184.

²⁹ M. Reşit Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 54.

³⁰ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 54.

³¹ Samir Ömer Kamil, *Ru'ye havle kadayâ'n-nakdi fi'l-edebe'l-Arabiyyi'l-kadim* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 36.

³² Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 55.

şairlerin sonuncusu olduğunu ifade etmektedir.³³ Ebû Ubeyde'nin (öl. 209/824) “Şiir İmruülkays ile başlayıp, İbnu Herme ile son bulmuştur.”³⁴ şeklindeki sözü bu görüşü desteklemektedir. Asma'î'den gelen başka bir rivâyette ise şiiirleriyle istişhâd edilen şairlerin sonuncusu olarak İbn Herme'nin yanı sıra İbn Meyyade (öl. 149/766), Ru'be (öl. 145/762) ve Hakem el-Hudrî (öl. ?) de zikredilmiştir.³⁵ Böylece dil ilimlerinde şiiirleriyle istişhâd edilebilen şairlerin tamamını (Câhiliyyun, İslamiyyun ve Muhadramûn) kapsamı bakımından hicrî 150'den önceki döneme “ihticâc (istişhâd) asrı” adı verilmektedir.³⁶

2.1.4. Müvelled veya Muhdes Şairlerin Şiiri

İlk üç dönem dışında kalan şairlere müvelled veya muhdes ismiyle anılmaktadırlar. Beşşar b. Bürd (öl. 167/783) bunların ilklerindedir.³⁷ Sarf, nahiv ve lügat ilimlerinde bu kategorideki şairlerin şiiirleriyle istişhâd kabul edilmemiştir.³⁸ Ancak müvelledûn içerisinde güvenilir olanların şiiirleriyle istişhâdın caiz olabileceği görüşünü benimseyenler olmuştur. Nitekim Sîbeveyhi ile Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) müvelled şairlerin ilki sayılan Beşşâr b. Bürd'ün şiiirleriyle istişhâd edilebileceğini belirtmişlerdir. Zemahşerî (öl. 538/1144) ise Ebû Temmâm'ın (öl. 231/846) şiiirleriyle istişhâd etmiştir. Belâgat ilimlerinde ilk üç tabakada bulunan şairlerin yanı sıra müvelled şairlerin, hatta Arap olmayanların şiiirleriyle de istişhâd edilebileceği görüşü kabul edilmiştir.³⁹

³³ Bağdadî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/8; Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usul'in-nahvi*, thk. Abdülhakim Atiyye (b.y.: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 59.

³⁴ Ebû Ali el-Hasan b. Reşik el-Ezdi Kayravânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'ri ve adâbihi ve nakdihi* (Suriye: Dâru'l-Cil, 1981), 1/90.

³⁵ Bağdadî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/425.

³⁶ İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/154.

³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe el-Kûfî ed-Dineverî, *eş-Şi'r ve's-şuara*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1958), 757; Süyûtî, *el-İktirâh fî usul'in-nahvi*, 59.

³⁸ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 56.

³⁹ Durmuş, “Şiir”, 31/154.

2.2. Nesir

Nesir sözlükte “dağıtmak, saçmak, sözü çoğaltmak” anlamına gelmektedir.⁴⁰ Terim anlamı ise, “manzum olmamakla birlikte söz dizimi kurallarına uyan anlatım biçimidir.” Zıddı nazımdır. Nesir sözler, belli kuralları olan manzum sözlere oranla Arap dilinde daha çok kullanılması nedeniyle sözlükteki “çoğaltmak” anlamıyla da ilişkilendirilmiştir.⁴¹ Nesirde edebî güzelliği sağlayan belli bazı dizim kuralları gerekli olduğundan günlük hayatta kullanılan sıradan söz ve yazılarla çeşitli bilim dallarında kullanılan sözcükler, edebî değer ifade etmediğinden nesir türünden sayılmaz.⁴²

Kur'ân-ı Kerim, Arap edebiyatının ilk tedvin edilen edebî metni olarak kabul edilmektedir. Arap edebiyatının en güzel özelliklerini içinde barındıran, ancak bilinen şiir ve nesir kurallarını aşan Kur'ân, Arap dili edebiyatını muhteva ve üslûp yönlerinden etkilemiştir. Hz. Peygamber'in hadisleri, duaları ve mektupları ilk dönem İslâm nesrinin en değerli ürünlerinden kabul edilmektedir. Başta Alî b. Ebî Tâlib (öl. 40/661) ve Ebû Hüreyre (öl. 58/678) olmak üzere sahâbîlerin hutbe ve mektuplarında, Resûl-i Ekrem'in üslûbunun etkisi açıkça görülmektedir.⁴³ Dil kurallarında kendisiyle istişhād edilebilecek nesir türleri; Kur'ân, hadis ve Arap kelâmı olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

2.2.1. Kur'ân

İslâm düşünce tarihinde nahiv ve tefsir ilimleri başta olmak üzere neredeyse tüm ilâhiyât ilimlerinde Kur'ân'ın, dinî hükümler başta olmak

⁴⁰ Muhammed b. Ebubekir b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, thk. Ahmed İbrahim Zehve (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2014), 313.

⁴¹ İsmail Durmuş, “Nesir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/157.

⁴² Durmuş, “Nesir”, 33/157.

⁴³ Durmuş, “Nesir”, 33/157.

üzere hemen hemen her konuda en temel kaynak olarak başvurulduğu ve meselelerin değerlendirilmesinde en başta Kur'ân ile istişhâd edildiği müşâhede edilmektedir. Fıkıh usûlünde deliler bahsinde ilk sırada kitaba, yani Kur'ân'a yer verilmektedir. Keza hadis ilminde hadis metinlerinin anlaşılması konusunda, Kur'ân'a arz önemli bir yer teşkil etmektedir. Diğer taraftan tasavvuf ilminde bazı işârî yorumların delillendirilmesinde Kur'ân'a müracaat edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân ile istişhâd etmek, İslâmî ilimlerin hemen hepsinde yaygın bir şekilde görülmektedir.⁴⁴

Kur'ân-ı Kerim'in en belîğ ve en fasih söz olduğuna dair şüphe bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun mütevâtir, âhâd ve hatta şâz kıraatleriyle istişhâd edilebileceği görüşü kabul edilmektedir. Dilocilerin tamamı bu konuda açık bir görüş belirtmemişlerdir. Ancak eserlerinde âyetleri istişhâd olarak kullanmaları, âyetlerle istişhâdın yapılabileceği görüşünü desteklediklerini dolaylı olarak ifade ettikleri söylenebilir. Ayrıca bu çalışma neticesinde âyetlerle istişhâd edilemeyeceği görüşünü benimseyen herhangi bir kimseye de rastlanmamıştır. Bu konu hakkında bazı dilocilerin görüşleri şöyledir:

Süyûtî (öl. 911/1505) Kur'ân-ı Kerim'in bütün kıraatleri ile istişhâd'ın caiz olduğu görüşünü benimsemektedir. Zira o, âlimlerin şâz kıraatlerle bile istişhâd edilebileceği görüşünde ittifak ettiklerini nakletmektedir. Ayrıca şâz kıraatlerle istişhâd meselesinin fıkhîta ihtilâflı bir konu olmasına rağmen nahiv uleması arasında böyle bir ihtilâfa rastlamadığını ifade etmektedir.⁴⁵

Abdulkâdir el-Bâğdadi (öl. 1093/1682) ise bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Kur'ân-ı Kerim, sözlerin en belîği ve en

⁴⁴ Zakir Demir, *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifât, Hudûd ve Mustalahât Kitabiyâtı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 152.

⁴⁵ Süyûtî, *el-Iktirâh fî usul'in-nahvi*, 39.

fasihidir. Dolayısıyla onun nakledilen bütün mütevatir veya şâz kıraatleriyle istişhād etmek caizdir.⁴⁶

Rağıb el-İsfahâni (öl. 502/1108) de Kur'ân-ı Kerim'in lafızlarının, Arap kelamının özü ve kaynağı olduğunu, fakihlerin hüküm vermede ona dayandıklarını, en usta şairlerin ve belagatçıların dahi ondan güç aldıklarını ifade ederek Kur'ân-ı Kerim'in istişhâda en layık metin olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁴⁷

Son dönem dil âlimlerinden Saîd el-Efgâni (öl. 1997), Kur'ân-ı Kerim'in aktarımında bulunan mütevatir ve sağlam rivâyetin başka bir sözde bulunmadığını, dolayısıyla dil ilimlerinde, ittifak ile en sağlam delilin Kur'ân-ı Kerim olduğunun kabul edildiğini vurgulamaktadır. Efgâni, hüccet oluşları bakımından Kur'ân-ı Kerim'in mütevatir, âhâd veya şâz kıraatleri arasında herhangi bir fark olmadığını, dolayısıyla söz konusu kıraatlerin tamamıyla istişhād edilebileceğini belirtmektedir.⁴⁸

Sonuç olarak, bazılarının doğrudan, bazılarının da dolaylı ifadelerinden veya eserlerinde Kur'ân-ı Kerim'le istişhād yapmış olmalarından hareketle mütekaddim ve müteahhir bütün nahiv ulemasının Kur'ân-ı Kerim'le istişhād konusunda hemfikir oldukları kanaatine varılmaktadır.

2.2.2. Hadis

İslâmî ilimlerde, Kur'ân'dan sonra ikinci kaynağın hadis olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak dil ilimlerinde hadislerle istişhâdı caiz görenler, caiz görmeyenler ve bazı hadislerle istişhâdın caiz olabileceğini kabul edenler olmak üzere üç farklı görüş bulunmaktadır.

⁴⁶ Bağdadî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/9.

⁴⁷ Rağıb el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal İsfahâni, *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 89.

⁴⁸ Saîd el-Efgâni, *Fi usûli'n-nahvi* (Beyrut: el-Mektebû'l-İslamî, 1978), 28-29.

Hadislerle istişhâdı caiz görenler, Hz. Peygamber'in Arapların en fasihi olduğu hususunda ittifak olduğunu ve hadis rivâyetlerindeki senetlerin şiir rivâyetlerindeki senetlerden daha sıhhatli ve daha itimada şayan olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹ İbn Cinnî (öl. 392/1002), İbn Fâris (öl. 395/1004), Cevherî (öl. 400/1009), Harîrî (öl. 516/1122), İbn Berrî (öl. 582/1187), Süheylî (öl. 581/1185), İbn Harûf en-Nahvî (öl. 609/1212) ve İbn Mâlik (öl. 672/1274) hadisle istişhâdı caiz gören dillere örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰

Hadisle istişhâdı caiz görmeyenler de hadislerin, manalarıyla rivâyet edilmiş olma ihtimali olduğunu ve raviler arasında Arap olmayanların bulunması sebebiyle hadislerde fazlaca lahn yapıldığını ifade etmişlerdir. Ayrıca Basra ve Kûfe ekollerinin öncülerinin, hadislerle istişhâd etmediklerini belirtmişlerdir.⁵¹ Hadisle istişhâdın caiz olmadığı görüşünü ilk defa dile getiren İbnu'd-Dâi'dir (öl. 680/1281). Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) de bu görüşü hararetle savunmuştur.

Sadece bazı hadislerle istişhâd edilebileceğini savunan Şâtibî (öl. 790/1388) ve Süyûtî gibi dillere ise, lafızlarına önem gösterilmeksizin manalarıyla nakledilen hadisler bulunduğunu, bunlarla istişhâd edilemeyeceğini, ancak bizzat Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu şekliyle rivâyet edilen hadislerle istişhâd yapılabileceğini ifade etmişlerdir.⁵²

2.2.3. Arap Kelâmı

Nahiv usûl ilminin delillerinden olan sema'ın önemli kaynaklarından biri de Arapların konuştuğu dildir. Arap dilini doğru bir şekilde

⁴⁹ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 209.

⁵⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Tayyib b. Musa el-Fasî Şerîkî, *Şerhu Kifâyeti'l-mutahaffiz tahriru'r-rivâye fi takriru'l-Kifâye*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1983), 96.

⁵¹ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 205.

⁵² Bağdadî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/12-13; Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 210-211.

konusmuş olanlar farkında olmadan Arapça gramerini de ortaya koymuşlardır.⁵³ Bu sebeple dilciler Arap kelâmıyla da istishhâda bulunmuşlardır. Fakat sözleriyle istishhād ettikleri Arapları, kabilelerine ve coğrafi konumlarına göre tasnif edip buna göre sözlerinin delil olarak kabul edilip edilmeyeceğine karar vermişlerdir.⁵⁴

Bu bağlamda Kureyş, kabilelerin en fasihi ve en iyisi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Kays, Temim, Esed, Huzeyl, Kinane ve Tayy kabilelerinin kullanımları da dil kuralları için delil olarak kabul edilmiştir.⁵⁵ Öte taraftan şehirde yaşayan veya çölde yaşayıp, yabancı milletlerle komşuluk yapan kabilelerin sözleri Arap dilinde hüccet sayılmamıştır. Dolayısıyla, Arap olmayanlarla komşuluğu olan veya herhangi bir nedenle yabancılarla bir araya gelmiş olma ihtimali bulunan; Taif, Sakif, Yemen, Gassan, İyad, Nemir, Tağlib, Abdulkays, Ezd, Kuda'e, Lahm ve Cüzam kabilelerinden Arap dili alınmamış ve bunların dilleriyle istishhād yapılmamıştır. İbn Mâlik, eserlerinde Lahm, Cüzam, Kuda'e ve diğer bazı kabilelerin lehçeleriyle istishhâda bulunmuş, fakat bu durumun dilcilerin geleneğine aykırı olması iddiasıyla eleştirilmiştir. Herhangi bir lehçe ile istishhād edebilmek için o lehçenin güvenilir rivayetlerle bize aktarılmış olması ve "lahn"e uğramamış olması gerekmektedir.⁵⁶

3. Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'daki İstishhād Metodu

Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*'da başta Kur'ân-ı Kerim ve şiir olmak üzere istishhād kaynaklarının tümünden yararlanmışır. Bu başlık altında onun istishhād metodu incelenecektir.

⁵³ Çıkar, *Kıyas*, 55.

⁵⁴ Efğâni, *Fî usûli'n-nahvi*, 21; Özbalkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 205.

⁵⁵ Süyûtî, *el-Iktirâh fî usul'in-nahvi*, 47-48; Efğâni, *Fî usûli'n-nahvi*, 21; Özbalkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 205.

⁵⁶ Süyûtî, *el-Iktirâh fî usul'in-nahvi*, 47-49.

3.1. Kur'ân-ı Kerim'le İstişhâd

Kur'ân-ı Kerim, farklı kıraatleriyle birlikte tevatür yoluyla günümüze ulaşan ve Arap dilinin tedvin edilen ilk edebî metni olarak kabul edilen en sağlam Arapça metnidir. Bu sebeple gramer ve belagat ilimlerinde olduğu gibi İslâmî ilimlerin hemen her sahasında Kur'ân-ı Kerim'le istişhâd edilebileceği görüşünde âlimler ittifak etmişlerdir. Arap dili ile ilişkili tüm ilimlerde Kur'ân'ın birinci kaynak olduğu görüşü tüm dilciler tarafından yaygın bir şekilde kabul edilmiştir.⁵⁷

Zeccâc da *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eserinde filolojik açıklamalarda bulunurken Kur'ân-ı Kerim'den birçok istişhâdda bulunmuştur. Bu bağlamda o âyetleri tefsir ederken, kapalı olan kelimenin anlamını açıklamak için sıklıkla başka bir âyeti delil olarak zikretmektedir. Örneğin o, kıyamet kelimesini “*insanların kabirlerinden kalkması*” veya “*insanların hesap için kalkması*” şeklinde tefsir etmiş ve buna delil olarak şu âyetlerle istişhâdda bulunmuştur:

“*Sanki etrafa yayılmış çekirge sürüsü gibi kabirlerden çıkarlar.*”⁵⁸

“*O gün insanlar, âlemlerin Rabbine (hesap vermek için, kabirlerinden) kalkarlar.*”⁵⁹

Nahiv ile ilgili konularda da âyetlerle istişhâdda bulunan Zeccâc, وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا *“Onların sözleri ancak, “Rabbimiz! Bizim günahlarımızı bağışla.”*⁶⁰ âyetinde قَوْلُهُمْ kelimesinin mansub olup haber olduğunu, إِلَّا edatından sonra gelen cümlenin ise isim olduğunu ifade

⁵⁷ Efgâni, *Fî usûli'n-nahvi*, 28..

⁵⁸ el-Kamer 54/7.

⁵⁹ Mutaffifin 83/6. bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/71.

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/147.

etmiştir. *فَوَلَّهُمْ* kelimesini merfû olarak okuyanlar ise *إِلَّا* edatından sonra gelen cümleyi “kâne” fiilinin haberi yapmışlardır. Fakat Arap dilinde yaygın kullanıma göre *إِلَّا* edatından sonra gelen cümlenin “kâne” fiilinin ismi olmasıdır. Zeccâc bu açıklamalardan sonra şu iki âyeti delil olarak zikretmiştir. *فَمَا كَانَ* ⁶¹ “*Delilleri ancak:demek olur.*” *إِلَّا أَنْ قَالُوا* ⁶² “*(İbrahim'in) kavminin cevabı...demekten ibaret oldu.*”

3.2. Kırâatlerle İstishâdı

Zeccâc, bazen doğru anlama ulaşabilmek bazen de gramer konularını açıklamak için kırâatlerden istifade etmiş ve kendi görüşünü desteklemek için birçok kırâati şâhid olarak zikretmiştir. Örneğin: *إِلَّا أَنْ* ⁶³ âyetinde yapmış olduğu açıklamayla “kâne” fiilinin nâkıs fiil olup isim ve haberde amel ettiğine işaret etmiştir. Başka bir kırâatte *تَجَارَةً* kelimesinin ötre ile okunduğuna ve *إِلَّا أَنْ تَقَعَ تِجَارَةٌ* şeklinde anlam vererek “kâne” fiilinin tam bir fiil olup fâil ile yetindiğine dair bir açıklamada bulunmuş ve söz konusu âyette rivayet edilen *إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةٌ* şeklindeki kırâatle istishâdda bulunmuştur.⁶⁴

Bazen de verdiği anlamı pekiştirmek adına kırâatle istishâdda bulunan Zeccâc, *تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ* “*Allah'a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz*”⁶⁵ âyetinde zikredilen muzari fiillerin emir manasında olduğunu iddia etmiş ve bu âyete *آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ*

⁶¹ el-Câsiye 45/25.

⁶² el-Ankebut 29/24. bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/400.

⁶³ en-Nisâ 4/29.

⁶⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/36.

⁶⁵ Saff 61/11.

şeklinde anlam vermiştir. Buna delil olarak Abdullah b. Mesud'un yukarıdaki âyeti *آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ* şeklinde okuyuşunu zikretmiştir.⁶⁶

3.3. Hadisle İstişhâd

Zeccâc, görüşlerini desteklemek amacıyla bazen hadislere müracaat etmektedir. Daha çok lügat konusunda kelimelere verdiği anlamı teyit etmek için hadislerle istişhâda başvurmaktadır. Bu eserinde zikrettiği hadislerin çoğu, kelimelerin anlamlarını açıklamaya yöneliktir. Örneğin Zeccâc, *إِنَّا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى*, “Şüphesiz biz, onun bize aşırı derecede kötü davranmasından yahut iyice azmasından endişe ediyoruz.”⁶⁷ âyetinde geçen *يَفْرُطَ* fiiline “bizi cezalandırmada acele etti” anlamını verir. Bu fiil için farklı örneklerdeki anlamlarını zikrettikten sonra hepsinin bir şeyde öncülük etme anlamında olduğunu, çünkü *فَرَطٌ* kelimesinin sözlükte öncü olan anlamına geldiğini söyler. Kelimenin bu anlamını teyit etmek için de şu hadisi zikretmektedir: *أَنَا فَرَطُكُمْ عَلَى الْحَوْضِ* “Ben havuzun başında sizin öncünüzüm.”⁶⁸

Âyetten anlaşılan anlamı desteklemek adına hadislere başvuran Zeccâc, *أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* “Yüzükoyun sürünen mi, yoksa dosdoğru bir yolda düpedüz yürüyen mi daha doğru yoldadır?”⁶⁹ âyetini açıklarken bazı tefsirlerde kıyamet gününde kâfirlerin yüzüstü yürüyeceklerinin ifade edildiğini belirtmektedir. Sonrasında ise “Peygamberimiz (s.a.v) kâfirlerin nasıl yüzüstü yürüyeceklerine dair sorulan soruya ‘onları ayakları üzere yürütenin

⁶⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/131.

⁶⁷ Tâhâ 20/45.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*, “Fiten”, 9/58; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*, “Taharet”, 1/123; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/258; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/292.

⁶⁹ el-Mülk 67/22.

yüzüstü yürütme kudreti de vardır.”⁷⁰ şeklinde cevap vermiştir” diyerek yukarıdaki âyetin anlamını teyit etmek için bu hadisle istişhâdda bulunmuştur.⁷¹

3.4. Şiir’le İstişhâdı

Zeccâc kelimelerin anlamını açıklamak, nahiv ve sarf kurallarını temellendirmek için *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eserinde 500’e yakın şiirle istişhâdda bulunmuştur. Örneğin Zeccâc, *أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ* “*İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlarıdır.*”⁷² âyetinde geçen *صَلَوَاتٌ* kelimesinin namaz, rahmet ve dua gibi anlamları olduğunu belirtmiş ve bu anlamları desteklemek için şu şiirlerle istişhâdda bulunmuştur.

عَلَيْكَ مِثْلُ الَّذِي صَلَّيْتُ فَأَعْتَمِضِي نَوْمًا فَإِنَّ لِحْنِبِ الْمَرْءِ مُضْطَجَعًا

Bana yapmış olduğun duanın benzeri sana olsun uykuya dal

Zira her şahıs için uzanacak bir yer vardır

صَلَّى عَلَى يَحْيَى وَأَشْيَاعِهِ رَبُّ كَرِيمٍ وَشَفِيعٌ مُطَاعٌ

Yahya ve taraftarlarına merhamet eylesin

*Cömert olan ve boyun eğilen Allah*⁷³

Aynı şekilde Zeccâc, *وَإِخْتَدَّ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا* “*Allah, İbrahim’i dost edindi.*”⁷⁴

âyetinde geçen “halîl” kelimesini açıklarken dost anlamının yanı sıra “muhtaç” anlamında da kullanıldığını belirtmiş ve şu şiirle istişhâdda bulunmuştur.

⁷⁰ Buhârî, “Fiten”, 9/58; Müslim, “Taharet”, 1/123; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 1/258.

⁷¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/156.

⁷² el-Bakara 2/157.

⁷³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/202.

⁷⁴ en-Nisâ 4/125.

وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ وَإِنْ أَتَاهُ حَلِيلٌ يَوْمَ مَسْعَبَةٍ يَقُولُ لَا عَابِتٌ مَالِي وَلَا حَرِيمٌ

*Ona kıtlık gününde bir muhtaç geldiğinde
Malım ortada ve kimse ondan mahrum bırakılmaz der.*⁷⁵

Nahiv konularıyla ilgili şiirle istişhâd eden Zeccâc, وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ “İnkârları sebebiyle kalplerine buzağı sevgisi dolduruldu.”⁷⁶ âyetini açıklarken “العجل” kelimesinden önce muzâf olan “حب” kelimesinin hazfedildiğini belirtir ve muzâfın hazfedilişini delillendirmek için şu şiiri zikreder:

كَيْفَ تُوَاصِلُ مَنْ أَصْبَحَتْ خِلَالَتُهُ كَأَبِي مَرْحَبٍ

Nasıl dost olursun?

*Dostluğu Ebu Merhab [dostluğu] gibi olan birisiyle.*⁷⁷

Ona göre şiirde geçen كَأَبِي مَرْحَبٍ ifadesi, خِلَالَتُهُ أَبِي مَرْحَبٍ şeklinde olup muzâf olan kelime hazfedilmiştir.

Sarf konularıyla ilgili şiir istişhâdına örnek olarak zikredilebilecek فُلَيْحِيُونِي فَلَيْسَتْجِيُونَا “Benim davetime uysunlar”⁷⁸ âyetini Zeccâc, فُلَيْحِيُونِي şeklinde tefsir ederek istecâbe fiilinin başındaki “sin” ve “te” harflerinin talep anlamını ifade etmediğini vurgulamış ve bu görüşünü aşağıdaki şiirle desteklemiştir.

وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النَّدَى فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَلِكَ مُجِيبٌ

Nice çağırıcılar “Ey cömertliğe karşılık verenler” diye seslenir,

*Fakat kimse onlara cevap vermez.*⁷⁹

⁷⁵ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 2/91.

⁷⁶ el-Bakara 2/93.

⁷⁷ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 1/156.

⁷⁸ el-Bakara 2/186.

⁷⁹ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 1/221, 2/331.

3.5. Lehçelerle İstishâd

Zeccâc kimi zaman âyetleri izah ederken lehçe farklılıklarından yararlanarak diğer bir istishâd türüne başvurmuş ve birçok Arap lehçesini isim vererek şâhid olarak kullanmıştır. Zeccâc, bazen gramer konularını açıklamak için lehçelerden istifade etmiş ve kendi görüşünü desteklemek için bazı lehçeleri şâhid olarak zikretmiştir. Örneğin: مَا هَذَا بِبَشَرًا “*Bu bir insan değil.*”⁸⁰ âyetini i‘rab ederken Sibeveyh, Halil ve ilk dilcilerin tümü بِبَشَرًا kelimesinin “mâ” edatının haberi olduğu için mansub olduğunu ve bu edatın anlam ve amel etmede لَيْسَ gibi olduğunu iddia ettiğini ifaden eden Zeccâc, bu lehçenin Hicazlılara ait olduğunu ve bu lehçenin en güzel ve eski lehçe olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Temim lehçesinin مَا هَذَا بِبَشَرًا şeklinde olduğunu fakat bu şekildeki okuyuşun sağlam bir rivayet olmadan caiz olamayacağını belirtmiştir.⁸¹

Bazen de bir kelimedeki kullanımın Arap dilinde varlığını belirtmek için lehçelerle istishâdda bulunan Zeccâc, يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ, “*O gün gelince Allah’ın izni olmaksızın hiç kimse konuşamaz.*”⁸² âyetinde zikredilen يَأْتِ muzari fiilini çoğu dilci يَأْتِي sonunda “ye” harfinin varlığı ile olması gerektiği görüşündedir. Zira bu harfin hazf edilmesini gerektirecek bir âmil bulunmamaktadır. Fakat Mushaf’taki yazılış ve kırâatlerin çoğunluğuna göre bu fiilde “te” harfi esreli olup sonunda “ye” harfi yoktur. Daha sonra bu kullanımın Hüzeyl kabilesine göre yaygın olduğunu vurgulayarak bu lehçenin yukarıdaki okuyuş için bir delil olabileceğini ifade etmiştir.⁸³

⁸⁰ Yûsuf 12/31.

⁸¹ Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân*, 3/87.

⁸² Hûd 11/105.

⁸³ Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân*, 3/63.

Sonuç

İstişhâd, bir ifadenin lafız veya anlamın doğruluğunu ispatlamak gayesiyle âyet ve güvenilir Arap sözlerinden örnek getirmektir. Şâhid ise bu amaç için zikredilen örnek demektir. Bazen misalle aynı görevde kullanılsa da şâhidin misalden farklı olarak bir gramer kuralının, bir ifadenin veya anlamın uygunluğunu ispatlamak için âyet veya güvenilir Arap sözü olması gerekir.

Dilciler, şairleri yaşadıkları zaman bakımından tabakalara, dolayısıyla şiiri de tarihî devirlere ayırarak şiiri, istişhâd edilebilmesi açısından şu dört kategoride değerlendirmişlerdir: İmruülkays ve A'sa gibi şairlerin temsil ettiği Câhiliye dönemi; Kâ'b b. Züheyr ve Hassan b. Sâbit'in öne çıktığı muhadramûn dönemi; Tırimmâh, Cerîr, el-Ferazdak, Zü'r-Rumme ve Kumeyt'in içinde yer aldığı İslam dönemi şeklindeki üç dönem ve bu ilk üç dönem dışında kalan şairleri ifade etmek için kullanılan muvelledun (muhdes) dönemi.

Dil kurallarında istişhâda konu olan nesir türleri; âyet, hadis ve Arap kelâmı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Mütেকaddim ve mütעהhir nahiv uleması, Kur'ân-ı Kerim'le istişhâd konusunda hemfikirdir. Dil ilimlerinde hadislerle istişhâd konusunda ise istişhâdı caiz görenler, caiz görmeyenler ve bazı hadislerle istişhâdın caiz olabileceğini kabul edenler olmak üzere üç farklı görüş bulunmaktadır. Dilciler Arap kelâmıyla da istişhâdda bulunmuşlardır. Fakat sözleriyle istişhâd ettikleri Arapları, kabilelerine ve coğrafi konumlarına göre tasnif edip buna göre sözlerinin delil olarak kabul edilip edilmeyeceğine karar vermişlerdir.

Zeccâc, tefsir, nahiv, lügat ve şiir alanlarında olmak üzere birçok eser yazmıştır. Çalışmamızın inceleme konusu olan ve Zeccâc'ın en önemli eserlerinden biri sayılan *Me'âni'l-Kur'ân*'ın, icmali tefsir türünün bir

örneğidir. Zerkeşî' (öl. 794/1392) *el-Burhân* adlı eserinde bazı *Me'ānī'l-Kur'ān* müelliflerine değindikten sonra Zeccâc'ın *Me'ānī'l-Kur'ān*'ı hakkında övgüde bulunarak onun bir benzerinin daha telif edilmediğini ifade etmiştir

Zeccâc'ın eserindeki temel hedefi Kur'ân'ı dil kuralları yönünden açıklamaktır. Bu sebeple bir âyeti tefsir ederken genellikle ilk önce âyetteki bazı kelimeleri seçerek bu kelimelerin iştikakına değinmiş, seçtiği bir kelimenin kökünü ve sözlük anlamını zikretmiş, daha sonra bu kelimeyle bazı harflerinde veya tümünde ortak olan kelimeleri de aktarıp bunların ortak olan asıllarını belirtmiştir. Zeccâc, kendi görüşünü desteklemek için de sık sık şiir ve nesir şahitlerden faydalanmıştır.

Zeccâc, *Me'ānī'l-Kur'ān*'da en Kur'ân-ı Kerim olmak üzere istishâd kaynaklarının tümünden yararlanmıştır. Zeccâc, bu eserinde filolojik açıklamalarda bulunurken Kur'ân-ı Kerim'den birçok istishâdda bulunmuştur. Özellikle âyetleri tefsir ederken, kelimenin anlamını açıklamak için çokça başka bir âyeti delil olarak zikretmiştir. Zeccâc, görüşlerini desteklemek amacıyla bazen hadislere müracaat etmiş, daha çok lügat konusunda kelimelere verdiği anlamı teyit etmek için hadislerle istishâdda bulunmuştur. Bu eserinde zikrettiği hadislerin çoğu, kelimelerin anlamlarını açıklamaya yöneliktir. İstishâd amacıyla ihtiyaç duydukça şiire de yer veren Zeccâc, bazı kelimelerin anlamını açıklamak ve bazı nahiv veya sarf kurallarını temellendirmek için *Me'ānī'l-Kur'ān*'da beş yüze yakın şiirle istishâdda bulunmuştur. Zeccâc bazen de lehçe farklılıklarından yararlanarak diğer bir istishâd türüne başvurmuş ve birçok Arap lehçesini şâhid olarak kullanmıştır.

Kaynakça | References

- Abdunnûr, Cebbûr. *el-Mu'cemu'l-edebî*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1979.
- Amudî, Mahmud Muhammed. “Mevkıfu'd-Demâmeynî mine'l-istişhâd bişi'ri'l-muvelledin”. *el-Mecelletu'l-İslâmiyye li'l-buhûsi'l-İnsaniyye* 12/2 (2004).
- Azize Fevâl Bâbestî. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'n-nahvi'l-'arabî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Bağdadî, Abdülkadir b. Ömer. *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'arab*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1997.
- Bulut, Ali. “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: ez-Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı”. *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas Bir Nahiv Usûl Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Demir, Zakir. *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifât, Hudûd ve Mustalahât Kitabiyâtı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Dirâğma, Muhammed Nacî Hüseyin. *el-Hayatu'l-ictima'iyye ve eseruhâ fi emsileti'n-nuhât ve şevâhidihim fi 'usûri'l-ihiticâc*. Filistin: en-Necâhu'l-Vataniyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe el-Kûfî. *eş-Şi'r ve ş-şuara*. thk. Ahmed Muhammed Şakîr. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1958.
- Durmuş, İsmail. “İstişhâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Nesir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû 'Ameşe, Nebîl. “İbrâhim b. es-Sirrî ez-Zeccâc”. *el-Mevsûatu'l-Arabiyye*. Dimaşk: y.y., 2004.
- Efğâni, Said. *Fî usûli'n-nahvî*. Beyrut: el-Mektebû'l-İslamî, 1978.
- Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım b. Beşşâr. *İdâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ fi Kitâbillahi 'azze ve celle*. thk. Muhammed Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Mecme'u Luğati'l-'Arabiyye, 1971.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Eroğlu, Ali. “Kur'ân-ı-Kerim'in Tefsiri ve Me'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri”. *EKEV Akademi*

- Dergisi* 6/10 (K 2002), 41-52.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd. *Me'ānī'l-Kur'ân*. thk. M. Ali en-Neccâr - A. Yusuf Necati. Beyrut: y.y., 1980.
- Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Hâtîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târihu medineti's-Selâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebubekir. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Manzur, Cemâluddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed b. Ebi'l-Kasım b. Hubkate el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1997.
- İsfahâni, Rağîb el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2010.
- İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kamil, Samir Ömer. *Muhtaratu'l-Edeb min Kelami'l-Arab ligayri'n-natikine bi'l-Arabiyye*. Konya: Tekin Kitabevi, 2020.
- Kamil, Samir Ömer. *Ru'ye havle kadayâ'n-nakdi fi'l-edebi'l-Arabiyyi'l-kadîm*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Kayravânî, Ebû Ali el-Hasan b. Reşik el-Ezdî. *el-'Umde fi mehâsini's-şî'ri ve adâbihi ve nakdihî*. Suriye: Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1981.
- Me'arrî, Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî. *Târihü'l-'Ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kuŕfiyyîn ve ğayrihim*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Hier, 1992.
- Özbalıççı, M. Reşit. *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.
- Râzî, Muhammed b. Ebubekir b. Abdulkadir. *Muhtârû's-sihâh*. thk. Ahmed İbrahim Zehve. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2014.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî vd. Haydârâbâd: Meclisu

- Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1962.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn. *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'n-nahviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: y.y., ts.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn. *el-İktirâh fi usul'in-nahvi*. thk. Abdülhakim Atiyye. b.y.: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn. *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. thk. M. Ahmed Câdel Mevlâ vd. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn. *Esasu'l-belağa*. thk. Mezid Na'im Şevkî el-Ma'arrî. Beyrut: Mektebetü Lubnan Naşirûn, 1998.
- Şerîkî, Ebû Abdullah Muhammed b. Tayyib b. Musa el-Fasî. *Şerhu Kifâyeti'l-mutahaffiz tahriru'r-rivâye fi takriri'l-Kifâye*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1983.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Said el-Ğazi. *Kitabu'l-Mutavval*. İran: Mektebetü ed-Daverî, ts.
- Tehanevî, Muhammed Ali. *Mevsuatu keşşafî istilahati'l-funun ve'l-ulum*. thk. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve l'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- Zehebî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru't-Türâs, 1984.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, ts.